

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Összehasonlító és történeti turkológia

Kempf Béla

Verb formation in the Secret History of the Mongols

Igeképzés a Mongolok titkos történetében

Ph.D. disszertáció tézisei

Témavezető:
Prof. Dr. Róna-Tas András

Szeged
2009

Bevezetés

A mongol nyelvek helye az úgynevezett altaji nyelvcsaládon vagy nyelvközösségen belül annak ellenére az altajisztika vitatott témája maradt, hogy az Altaji etimológiai szótár (*Etymological dictionary of the Altaic languages*) szerzői vitatható módszereket alkalmazva, arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy a mongol nyelvek nyilvánvalóan és bizonyítottan genetikusan is összetartoznak a nyelvcsalád többi tagjával.

Komolyabb módszerek alkalmazásával Martine Robbeets szintén azon dolgozott, hogy munkáiban bebizonyítsa, hogy az altaji nyelvek (vagy az általa újabban használt transz-erázsiai nyelvek) kapcsolata genetikus.

Egyik legutóbbi művében (Robbeets 2007) azt a Johanson több munkájában is felbukkanó gondolatot fejtette ki, amelynek lényege, hogy az igetőhöz legközelebbi pozíciót elfoglaló morfológiai elemek, így a cselekvés történéstartamát jelző képzők, vagy az igenemek képzői igen ellenállók a nyelvi másolással szemben. Ennek fényében erős bizonyíték lehetne a közös eredet mellett, ha az igei morfológiai ezen területén rendszerszerű alaktani és szemantikai egyezéseket lehetne kimutatni.

Úgy tűnik, hogy mind az altaji elmélet támogatói, mind pedig megkérdőjelezői egyetértenek abban, hogy az altajisztikai kutatások alapkérdését pro vagy contra a morfológia területén lehet megnyugtatóan tisztázni.

A fentiek arra is rávilágítanak, hogy a nyelvrokonság bizonyításához a nyelvi másolással és fonológiai erozióval szemben mutatkozó ellenállásuk miatt, a tőhöz legközelebbi pozíciót elfoglaló igeképzők elemzése a legalkalmasabb.

A morfológia ezen területének kidolgozottsága az altaji nyelvcsalád különböző ágaiban nem egyforma. A legjobban kutatottak a török tűnik, melynek esetében nemcsak modern nyelvi leírások állnak rendelkezésre, hanem történeti összehasonlító művek is, melyek egy következő lépésben lehetővé tették megalapozott etimológiai szótárak megírását is.

Az alapkutatások elvégzetlensége ezzel szemben megakadályozta, hogy a mongolisztika területén is hasonló etimológiai munkák szülessenek. A mongol etimológiai kutatások hiánya bármilyen altaji összehasonlítást kockázatos és kétséges tesz.

Bizonyos szempontból még rosszabb helyzetben van a tunguzisztika, bár ezen a területen legalább egy kvázi-etimológiai szótárként használható

összehasonlító szótár (Cincius 1975-1977) elkészült. Rendszeres összehasonlító hangtani és alaktani munka itt sem áll rendelkezésre.

A mongol etimológiai kutatások eddigi eredményei viszonylagos szétszórtságban találhatók a tudományos irodalomban, sok esetben rendszertelenek és esetlegesek. Leggazdagabb tárházainak a mongol nyelvek különböző szótárai tekinthetők, mint például Ramstedt kalmük szótára, Mostaert ordosz szótára, vagy éppen Lessing szótára. Ezen szótárakon kívül számos értékes adat található Vladimircov, Sanžeev, Ramstedt és Poppe munkáiban.

A mongol etimológiai szótár megírásának feladatát korábban legkevesebb két kutató tűzte ki célul.

Közülük az első Kara György, aki 1965-ös cikkében jelezte szándékát a feladat elvégzésére. Munkájában pontosan körülírta azokat az előmunkálatokat, amelyek a mongol etimológiai szótár megalkotásához szükségesek, azonban maga a szótár egyelőre nem készült el.

Egy másik próbálkozás Udo Posch nevéhez fűződik, aki 1955-ös és 1956-os munkájában számolt be egy mongol összehasonlító és etimológiai szótár munkálatairól. A munka végül megrekedt a források rendszerezési és átírási kérdéseinél, és soha nem lett befejezve.

Valószínűleg nem véletlen, hogy ez a szótár egyelőre nem született meg, hiszen a szükséges láncszemek közül túl sok az, ami egyelőre nincs kellőképpen kidolgozva. Másik ok lehet, hogy egy ilyen munka megfelelő minőségű megvalósításához egy egész kutatócsoport munka szükséges.

A mongol összehasonlító etimológiai szótár felé tett egyik első lépésként a jelen dolgozat azért készült, hogy alapot teremtsen a mongol történeti morfológia, és a mongol igeképzés vizsgálatához.

A vizsgálat elvégzéséhez szükséges forrásul, a mongolság egyik legősibb nyelvemléke, korának pedig legterjedelmesebb műve, a 13. századi mongol epikus krónika, a Mongolok titkos története lett kiválasztva.

A munka elsődleges célja az, hogy megvizsgálja a közép-mongol korszak igeképzési folyamatait, ahogy az a Titkos történetben megjelenik.

Az igeképző derivációs elemek adott nyelvállapoton belüli azonosítása után a cél azok jellemzése volt. Ennek említése abból a szempontból fontos, hogy igyekeztem az anyagot empirikus módon vizsgálni, tehát a kiindulópont maga a szöveg volt, nem pedig a rendelkezésre álló másodlagos irodalom. A későbbi nyelvállapotok összehasonlító anyagának

használatára főképp akkor került sor, ha valamilyen ellentét mutatkozott a különböző morféma elemzésében.

A munka jelen állapotában e tekintetben nem törekedtem teljességre.

Bár előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz, egyelőre nem idéztem az egyes képzők más altaji nyelvekben megjelenő vélt vagy valós párhuzamait.

A mongol igető

Az *tő* (*stem*) meghatározására Booij definícióját használtam, amely szerint a *tő* maga a szó, mindenféle inflexiós morféma nélkül. Eszerint, különbözik az úgynevezett gyöktől (*root*), melyek feltételezett tövek. A gyökök egy korábbi nyelvallapotban élő tövek lehettek, a vizsgált nyelvallapotban azonban ez a tulajdonságuk nem kimutatható.

A mongol igetők lehetnek egyszerűek (elsődlegesek) vagy összetettek (másodlagosak, képzettek). Ez a második csoport tovább osztható igéből képzett igékre és névszóból képzett igékre.

Az egyszerű igetők felépítése a következő mintákat követheti: *V-*, *CV-*, *VC-*, *CVC-*, *VCV-*, *VCVC-*, *CVCV-*. A mongol igetők jellemzően kétszótagúak, ami megfelel a természetes nyelvekben megfigyelhető helyzetnek.

Az irodalomban elfogadott nézet, hogy minden igető eredendően tranzitív vagy intranszítív. Egy ilyen általánosítás azonban a történeti alakokban nem alkalmazható, hiszen, ahogyan a Mongolok titkos történetében is megfigyelhető, tranzitív igéknek is lehet intranszítív használata. Ehhez járul, hogy nyilván vannak olyan esetek is, amikor az ige intranszítív jelenetése lexikalizálódott, miközben a tranzitív jelentés akár el is tűnhetett.

A képző illeszkedése a tőhöz

Miközben igeképző szuffixumok járnak egy-egy tőhöz, a *tő* szóvégi hangjának és a képző kezdőhangjának kombinációja fonotaktikailag tiltott helyzetet eredményezhet. Ennek feloldására egy kötőhangzó alkalmazására kerül sor. A szakirodalom nem nyújt eligazodást abban a tekintetben, hogy ez a kötőhangzó valójában a tőnek vagy a képzőnek a szerves része-e. Annak ellenére, hogy kimutatható módon a kötőhangzó

gyakran a tő részévé válik, valószínűnek gondolom, hogy ez a magánhangzó a képzőhöz tartozik.

Derivációs morfológia

Legegyszerűbb meghatározása szerint a morfológia a nyelvészet azon ága, mely a szavak formája és jelentése kapcsolatában mutatkozó szabályszerűségeket kutatja, tehát az alaktan a nyelv használójának új szavak alkotásakor, illetve létező szavak használatakor megnyilvánuló kreativitását vizsgálja.

Bár egymástól nem független fogalmak, meg kell különböztetni továbbá az inflexiós és a derivációs morfológiát. Ebben a tekintetben azt a meghatározást követtem, amely szerint a derivációs morfológia a kötött morfémák segítségével történő szóképzést vizsgálja, míg az inflexiós morfológia a már létező szavak előfordulási lehetőségeit különböző nyelvtani kapcsolatrendszerekben.

A mongol nyelvekben számos szóképzési módszer áll rendelkezésre. Ezek a következők: nyomatékosító/erősítő szuffixum használata (partikuláris reduplikáció), a reduplikáció különböző változatai, szóösszetétel, és deriváció vagy szuffixáció. A szóképzés más területei, mint pl. konverzió, a szóelvonás, a szórövidülés, az akronim szóképzés a mongol kapcsán nem voltak tárgyalva.

Mindezekon kívül a mongol nyelvekre jellemző egy olyan szóképzési módszer melyet a szakirodalom általában a sémi nyelvekhez köt. Ennek lényege, hogy a szó töve egy mássalhangzó-váz formájában jelenik meg. A váz különböző magánhangzókkal való feltöltése eredményezi a újabb jelentéseket. Ezzel a módszerrel a mongolban hangulatfestő szavakat lehet képezni.

A fent felsorolt szóképzési módszerek közül a mongolban a leggyakoribb a kötött morfémákkal való szóképzés, azaz a szuffixáció.

A forrás

Amint fentebb jelzésre került a dolgozat nyelvi anyagát szolgáltató forrásként a Mongolok titkos története lett kiválasztva. A forrásválasztást indokolja, hogy a szöveg több szempontból is a mongolság

hagyományainak legfontosabb kútfője, a közép-mongol nyelvállapot legterjedelmesebb műve. Valóságos kincses-tára a mongolok történetére, társadalmi és hadi berendezkedésére, irodalmára, nyelvére, anyagi kultúrájára, néprajzára vonatkozó adatoknak. Ennek megfelelően a mongol írásbeliség leginkább kutatott szövegének számít. Nem túlzás az a vélemény, mely szerint a Mongolok titkos történetét végtelen számú jegyzettel lehetne ellátni.

A mű olvasója elé tárja Dzsingisz kán családfáját, a nagykan életét és tetteit. Ehhez kapcsolódóan bemutatja a Mongol Birodalom megalapítását és felemelkedését az ő illetve utódjának uralkodása idején. Egyedisége valószínűleg eleve-ségében és nyelvi tisztaságában rejlik, mely mentes a későbbi történeti nyelvállapotokra jellemző buddhista hatástól. Még ha nem is mindenhol a legmegbízhatóbb forrás az eseménytörténetre vonatkozóan (emiatt az epikus krónika megnevezés), egyéb tekintetben páratlanul elevenen mutatja be a 12-13. századi mongolok életét és a formálódó birodalom belső viszonyait.

Bár keletkezési ideje ma már viszonylag tisztázott, úgy néz ki örökre ismeretlen marad a krónika szerzőjének kiléte. Hosszas tudományos vita eredményeképpen, a ma elfogadott nézet szerint a mű első tíz fejezetét rögtön Dzsingisz halála után 1228-ban papírra vetették, ehhez későbbi szerkesztői munka után, két kiegészítő fejezetként járult Ögödej uralkodásának leírása. A korábbi rész kolofonját szintén ismeretlen szerkesztők a végső változat végéhez illesztették, és ez okozta a modern kor kutatóinak vitáját.

A szöveg hagyományozódásának története meglehetősen összetett, így azt itt nem tárgyalom.

A dolgozat elkészítéséhez Ligeti Lajos 1964-es szövegkiadását vettem alapul, mely mind a mai napig az egyik legjobb átírása a nyelvemléknek. Tekintettel arra, hogy a dolgozat angol nyelven készült, a szövegrészek fordításánál Igor de Rachewiltz 2004-ben megjelent angol fordítását használtam.

Az elemzés során követett rendszer

Az egyes igeképző morfémák leírása során igyekeztem egy viszonylag egységes tárgyalási rendet követni:

1. A szuffixum címsorban szereplő közép-mongolra rekonstruált alakját a szuffixum megnevezése követi. Legrosszabb esetben csak annyi szerepel itt, hogy a képző deverbális vagy denominális ígéképző.
2. Ez után a tövek jellemzése következik, melyekhez a szuffixum járulhat. Itt vizsgálatra kerül, hogy a fő elsődleges-e vagy már képzett.
3. Ezt követi a képző disztribúciós szabályainak megállapítása a fővégi hangzója szerint.
4. Egyes esetekben az előző pontban az is tárgyalásra kerül, hogy a szuffixumnak milyen allomorfjai vannak. Egy-egy formáns allomorffá nyilvánításakor egy szigorú meghatározást alkalmaztam, amely szerint a pontos szemantikai megfelelés mellett azokat a szabályokat is fel kell tudni sorolni, amelyekben az illető allomorf jelentkezik.
5. Szintén kategorikusan elkülönítettem a deverbális képzéseket és a denominálisakat. Ez szemben áll Ramstedt teljes munkásságával, aki úgy gondolta, hogy ugyanaz a képző egyszerre lehet denominális és deverbális. Homofón formánsok természetesen előfordulnak az anyagban, és további kutatások szükségesek annak megállapítására, hogy egy korábbi nyelvéllapokra lehet-e rekonstruálni olyan képzőket, melyek egyszerre lehetnek deverbálisak és denominálisak is.
6. A következő pontban a képzett igék szemantikai mezejét elemezve lett tárgyalva a képző funkciója. Itt tulajdonképpen az került leírásra, hogy milyen mértékben "jósolható" meg a képzett ige jelentése.
7. A funkció tárgyalását annak megállapítása követi, hogy a képző tranzitív vagy intranszítív igéket képez-e. Mivel sok esetben a példák száma meglehetősen alacsony, illetve a lexikalizációs folyamatok feltérképezettségé a mongolban nem kielégítő, ez a pont lehet az elemzés leggyengébb láncszeme, melyen az összehasonlító anyag bevonása és elemzése nagyban változtatható.
8. Minden képzőcikk végén bibliográfiai utalások vannak felsorolva. A közép-mongolon kívüli nyelvéllapokra vonatkozó hivatkozások nem kimerítőek, továbbá csak olyan nyelvekre vonatkozó irodalmat soroltam fel, melyek jelentős írott hagyománnyal rendelkeznek.

Amennyiben lehetséges volt, az elemzés minden egyes állítását vagy megállapítását a Mongolok titkos történetéből vett példaanyaggal támasztottam alá. A példák bemutatása az alábbi módon történt:

Az igealakját annak angol fordítása követi, de Rachewiltz fordítására alapozva. Alkalmoszerűen javaslatot tettem egy szélesebb jelentésmezőre,

vagy egy másik jelentésre. Az ige jelentését a szövegből vett idézetek és fordításaik követik, melyekben az illető ige szerepel, jelölve, hogy a szöveg mely paragrafusából vettem az részletet. Ha az ige háromnál több helyen szerepel, akkor csak a további előfordulási helyeket adtam meg. Az idézetek kiválasztásánál igyekeztem az igét szélesebb kontextusba helyezni, tehát teljes mondatokat, de legalább mellékmondatokat idéztem.

A < jel vezeti be az ige rekonstruált alakját. Ez egy elvont igei lexéma, ezért csillaggal van jelölve. Ennek alkalmazására azért van szükség, hogy ezúton is tudatosítsam, hogy nem lehet közép-mongol (vagy akár későbbi) nyelvi adatokat az irodalmi mongolra visszavezetni. Természetesen a rekonstruált alak sok esetben egybeesik az irodalmi mongolban megfigyelhető alakkal, de biztos, hogy nem egyenlő vele.

A ← jel mutatja, hogy a Mongolok titkos történetében szereplő ige milyen rekonstruált alakból lett képezve. A rekonstrukciók alátámasztására a megfelelő irodalmi mongol alakot idézem.

A dolgozat jelen állapotában más közép-mongol források összehasonlító anyaga nem került idézésre. Erre a disszertáció publikálása előtt mindenképpen sor kerül.

A dolgozat eredményei

Egy nyelv történetének feltárásához a legszükségesebb eszköz szavai etimológiai hátterének beható ismerete. Ezen etimológiai háttér ismerete hatalmazza fel aztán a kutatót, hogy az adott nyelvet más nyelvekkel is összehasonlítsa. Az altaji nyelvek összehasonlítása mindeztidáig nem követte ezt az elvet, ezért nem véletlen, hogy a kutatás nem hozott megnyugtató eredményt.

Felfigyelve arra a szakirodalmi hiányra, mely a mongol történeti morfológia területén mutatkozott, azt a célt tűztem ki magam elé, hogy szinkron leírását adjam a közép-mongol derivációs morfológiának.

Szembesülve a téma nagyságával szükségessé vált annak szűkítése. A szűkítés egyrészt érintette magát a témát, mely az igeképzés lett, másrészt a közép-mongol korpuszból a Mongolok titkos történetét választottam ki feldolgozandó forrásul.

Disszertációm célja a forrásban előforduló igék állományának leírása és jellemzése volt, és ahol lehetséges felvázolni az igeképzők korábbi történetét.

Összegzésül megállapítható, hogy a dolgozatban 37 igeképző került tárgyalásra, melyek közül 15 igékből képez igéket, 22 pedig névszókból:

deverbális igeképzők:

-GA-, *-gUl-*, *-kda-*, *-DA-*, *-(U)lčA-*, *-(A)ldU-*, *-čA-*, *-(V)l-*, *-či-*, *-lĵA-*, *-bAlĵA-/kAlĵA-*, *-rA-*, *-s-*, *-(V)t-*, *ĵi-*.

A deverbális igeképzők egy aránylag tiszta rendszert alkotnak. A 15 tárgyalt képzőből 12 leírható az igenemek (*voice*) kategóriáival, illetve az ige cselekménytartama (*aspect*) alapján. A maradék 3 képző esetében további anyag bevonása szükséges funkciójuk biztosabb megítéléséhez.

denominális igeképzők:

+lA-, *+(V)t-*, *+dA-*, *+rA-*, *+čilA-*, *+rKA-*, *+(i)s-*, *+yi-*, *+ĵA-*, *+mši-*, *+ri-*, *+čA-*, *+sA-*, *+tU-*, *+ĵi-*, *+lĵA-*, *+li-*, *+A-*, *+KA-*, *+či-*, *+ši-*, *+lgU-*.

A dolgozat eredményei az alábbi pontokban foglalhatók össze:

1. A Mongolok titkos történetének 1100 igéjéből több mint 380 részletesen is tárgyalva lett. Ez a szám akkor válik meggyőzőbbé, ha tudjuk, hogy pl. a *+lA-* denominális verbunképzőnek kb. 160 derivatívuma fordul elő a szövegben, de ezek közül csak 35 lett a dolgozatban tárgyalva. Ugyanígy a *-gUl-* műveltető képzőnek 145 példája van jelen a szövegben, de csak 17 lett megemlítve a képző elemzésekor. Más igenemek esetében is hasonló arány mutatkozik a példák és a tárgyalt előfordulások arányában.
2. A dolgozat rávilágított, hogy a történeti morfológia képes feltárni több eddig elsődlegesnek tartott ige etimológiáját is, mint pl. az *ungši-* ‘olvasni’ és a *nis-* ‘repülni’ stb igékét.
3. A dolgozattal elérhetővé vált a képző alapvető, példákkal alátámasztott leírása. A példák, szemben a korábbi szakirodalommal nemcsak magukat az igéket jelentik, hanem lehetőség nyílik az igék szöveggörnyezeten belüli viselkedésének vizsgálatára, és ekképpen az elemzés során tett megállapítások ellenőrzésére. A tárgyalt igék mennyiségének igen nagy százalékában sikerült etimológiájuk biztos feltárása, ami viszont erősíti a képzők leírásának hitelességét.

4. Disszertációmban szakítottam a korábbi szakirodalom azon elfogadhatatlan hagyományával, amely nem rekonstrukciókat használt, hanem a nyelvi adatokat az irodalmi mongollaal hasonlítgatta.
5. Sok etimológiai leírásban feltételezésre került, vagy bizonyítottá vált, hogy a *tő* egy *tővégi* magánhangzóként megjelenő megkövesedett kötőhangzót tartalmaz.
6. A dolgozatban kísérletképpen a határozószavak (a korábbi szakirodalomban igekötőnek titulált) újfajta megközelítése figyelhető meg. A szókincs ezen szelete ősi lehet. Szemben a korábbi szakirodalommal, mely nominális tövekként kezelte őket, feltételeztem, hogy ezek eredetileg igei bázisok voltak. Ehhez hasonló, de nem rendszerszerű tárgyalásuk már Street 1957-es munkájában is felbukkan. Igeként való tárgyalásukat egyrészt török párhuzamaik támasztják alá, másrészt a belső rekonstrukció. A határozószavak hosszú ideig okoztak zavart a morfológiában, mivel úgy tűnt mind deverbális, mind denominális képzők járulhatnak hozzájuk. A kérdéskör önálló etimológiai és összehasonlító tanulmányra tart igényt a jövőben, mely tisztáztatja javaslatom helyességét is.
7. A műveltető képzők területén több újdonság is napvilágot látott. Egyrészt a szakirodalom által korábban megkülönböztett két *-gA-* műveltető képzőről bizonyítottam, hogy történetileg csak egy képzővel lehet számolni, megkülönböztetésük szükségtelen és elfogadhatatlan.
8. Bizonyítékot szolgáltattam egy *-l-* műveltető képző léte. Egy ilyen képző létezésére már a korábbi szakirodalom is utalt, azonban a példák, amelyekkel ezt alá kívánták támasztani, nem voltak egyértelműek. A mongolok titkos történetének példaanyaga egyrészt meggyőző bizonyítékot adott a képző létezésére, másrészt azonban arra is rávilágított, hogy a képző egy szélesebb szemantikai mezőt fedett le, mely magában foglalta a gyakoritást, és mozzanatosságot is.
9. Több esetben sikerült tisztázni vagy finomítani a képzők funkciójára vonatkozó korábbi megállapításokat.
10. Kimutattam, hogy olyan képzők, melyeket a korábbi irodalom önálló képzőként tárgyalt, valójában történetileg összetett képzők, így önálló tárgyalásuk nem indokolt. Ilyenek pl. a *+šiyA-*, *+jilA-*, *+dkA-* képzők.

11. Ezzel szemben, a *+čilA-* denominális igeképzőről bebizonyítottam, hogy, bár valószínűleg összetett, nem azokból az elemekből épül fel, amelyekből korábban feltételezték.
12. A *-bAlĭA-* és *-KAĭĭA-* deverbális igeképzők elemzésére új elemzési módot javasoltam.
13. A munka során több esetben a fordítás módosítására tettem javaslatot. Ezek között voltak olyanok, amelyek a korábbi fordítások finomítására vonatkoztak, de olyan eset is előfordult, ahol az igének teljesen új jelentést javasoltam.

Végső összegzésként kijelenthető, hogy az a tény, hogy a tárgyalt igéknek ilyen mennyiségben sikerült meggyőző etimológiát biztosítani, reményt ad arra, hogy a jövőben elkészülő mongol etimológiai szótár is hasonló sikerarányal fog megvalósulni.